

Boże Narodzenie na znaczkach i struktura wyznaniowa wybranych państw

Wrocław, grudzień 2021 r.

Przedstawione uprzednio w 3 częściach opracowanie o spisach powszechnych na znaczkach pocztowych było inspiracją do napisania niniejszego opracowania. W części 2 pojawił się wątek spisu ludności w Betlejem, towarzyszącego narodzinom Jezusa, a obecnie rozszerzymy ten temat pokazując bożonarodzeniowe znaczki wybranych państw na tle ich współczesnej struktury wyznaniowej. Statystyka krajowa dostarcza tych informacji, zwykle na podstawie spisów ludności.

Podobnie jak poprzednio, będzie dużo o historii, a zwłaszcza o historii malarstwa. W celu ułatwienia percepcji tekstu rozważania mające charakter dygresyjny, m.in. odnoszące się do historii sztuki i estetyki, zagadnień politycznych i teoretycznych oraz wyjaśniające podstawowe pojęcia filatelistyczne zaznaczono **inną barwą**. Nazwy krajów, dla których przedstawiono dane o strukturze wyznaniowej zaznaczono drukiem pogrubionym.

Wybrane znaczki poświęcone narodzinom Jezusa w Betlejem

Wydano tysiące znaczków o tematyce religijnej, ale ich większość nie wiąże się wyraźnie z Betlejem. Miejscu, do którego przybyli Józef i Maryja, aby się spisać zadedykowano znaczki ukazujące:

- stajenkę lub grotę, w której nastąpiły narodziny,
- zjawienie się w stajence pasterzy i ich pokłon – ewangelista Łukasz poświęcił im kilkanaście wersów,
- przybycie Mędrców ze Wschodu wiedzionych przez gwiazdę; w tradycji polskiej są nazywani Trzema Królami, w wielu krajach określa się ich jako Magów – jest to główna część opisu narodzin Jezusa u ewangelisty Mateusza.

Nie będziemy przedstawiać znaczków o tematyce religijnej niezwiązanych bezpośrednio z Betlejem, w tym m.in. ukazujących Madonnę z Dzieciątkiem, św. Rodzinę, czy ucieczkę do Egiptu.

Można wyróżnić **3 główne kategorie znaczków bożonarodzeniowych**:

1. Przedstawiające sztukę ludową i nieprofesjonalną.
2. Zaprojektowane w całości przez grafika – projektanta znaczka.
3. Arcydzieła malarstwa światowego, czasem także rzeźby:
  - w krajach dysponujących dużymi zasobami muzealnymi – zwykle z własnych zbiorów,
  - w pozostałych krajach, zwłaszcza rozwijających się – ze zbiorów malarstwa światowego.

Ad. 1. Przykłady emisji na Boże Narodzenie – zwykle corocznych

(1982) Kanada, figurki szopki bożonarodzeniowej.

(1965) Watykan, św. Rodzina w peruwiańskich strojach ludowych obok Machu Picchu.

(1981) Brytyjski znaczek zaprojektowany przez szesnastolatka.

(1979) W czasach socjalistycznych Polska nie wydawała znaczków o tematyce religijnej i bożonarodzeniowej. Wybór Karola Wojtyły na papieża oznaczał tylko niewielkie zmiany. Choć jest to emisja wydana na początku grudnia, to nie nosiła tytułu *Boże Narodzenie*, ale *Polska sztuka ludowa*.

(1981) Ograniczenia innego rodzaju stosuje poczta meksykańska, która emituje znaczki bożonarodzeniowe, ale z ilustracją nienawiązującą do świąt.

Ad. 2. Projekty grafików

(1985). Szwecja jest krajem emitującym znaczki bożonarodzeniowe corocznie od 1971 r. Od 2000 r. wszystkie ilustracje zawierają motywy świąteczne, ale już nie są jednoznacznie religijne. Podobną praktykę stosują od niedawna także inne poczty europejskie.

Całość pocztowa – koperta, list składany, karta, formularz ze znajdującymi się na nich znaczkami i stemplami, czasem też innymi adnotacjami. Chętnie zbierane ze względu na autentyczne użycie pocztowe, a nie komercyjny cel wydania. Często (nie w tym przypadku) są unikatami z powodu stempli, daty, kontekstu listu, nadawcy itp.

Spisy powszechne w większości krajów przeprowadzane są co 10 lat, ale lata ich przeprowadzenia mogą być odmienne w różnych krajach. Runda spisowa 2010 objęła spisy zrealizowane na świecie w latach 2005-2014. W jej trakcie 183 państwa przeprowadziły spisy powszechne, z czego w 118 krajach zadano pytanie o przynależność wyznaniową (za *Statistics Division of United Nations*). Powyżej przedstawiono znaczki szwedzkie. **Kraje skandynawskie** znalazły się w wąskiej grupie państw, które nie przeprowadziły spisów w trakcie rundy 2010, gdyż najważniejsze dane pochodzą z baz urzędowych i rozwiniętej sprawozdawczości bieżącej. Przykładem konsolidacji baz danych jest zwłaszcza Norwegia.

Inne wysoko rozwinięte kraje europejskie nie tylko przeprowadziły spisy powszechne, ale w większości z nich pytano o wyznawaną religię (Wielka Brytania, Irlandia, Szwajcaria, Niemcy, Czechy).

W **brytyjskim spisie** powszechnym z 2011 r. pytanie o religię było dobrowolne, a częściowo zamknięta lista wymienionych religii była dostosowana do specyfiki społeczeństwa:

- chrześcijańska (włączając w to anglikanizm, katolicyzm, protestantyzm i inne wyznania) 59,5%,
- islamska 4,4%,
- hinduistyczna 1,3%,
- żydowska, sikhijka, buddyjska oraz inna (do wymienienia) razem 2,0%,
- bez religii 7,2%,
- brak odpowiedzi 25,7%.

(1984) Wielka Brytania, koperta FDC serii wydanej na Boże Narodzenie.

Koperta FDC (*first day cover*) – pierwszego dnia obiegu – przeważnie ilustrowana koperta z nalepionym znaczkiem, skasowana stemplem (zwykle okolicznościowym) z datą wejścia znaczka do obiegu. Koperty FDC można na ogół wysłać przez kilka dni bez dodatkowej opłaty. Poczta brytyjska należy do wyjątków zapewniających filatelistom wewnątrz koperty dodatkową informację o danej emisji (podobnie jak niemieckie karty ETB). Koperty FDC zaczęto wydawać na początku XX w. (Szwajcaria – 1915, Anglia – 1924, Finlandia – 1927, WM Gdańsk – 1929, a Polska – 1950). Współcześnie koperty FDC są wydawane przez niemal wszystkie poczty świata.

Wielką Brytanię i kraje skandynawskie cechuje pewne podobieństwo – posiadają (lub posiadały) religię mającą status państwowej. W przypadku monarchii królem może być jedynie wyznawca tej religii, ale religia jest powiązana na ogół także z możliwością pełnienia przez obywateli innych funkcji, np. w administracji publicznej,

wymiarze sprawiedliwości, obronie narodowej, a dawniej też w edukacji. Szwecja zrezygnowała z luteranizmu jako religii państwowej w 2000 r. – od tej pory osoby rodzące się w Szwecji nie są już domyślnie członkami kościoła, na którego czele stoi król Szwecji. Zanim doszło do tej formalnej decyzji następowały zmiany prawne (jeszcze pół wieku temu np. katolicy nie mieli dostępu do zajmowania jakichkolwiek posad publicznych). Z kolei kraje uznające przed II Soborem Watykańskim katolicyzm za religię państwową (Włochy, większość państw Ameryki Łacińskiej) zrezygnowały z tego na rzecz usankcjonowanej prawnie tolerancji religijnej.

Obecnie następujące religie mają status państwowych:

- katolicyzm – Watykan, Malta, Monako, Liechtenstein, kilka kantonów szwajcarskich, Kostaryka, Salwador;
- prawosławie – Grecja, Cypr (od 1980 r. taki status mają też wspólnoty muzułmańskie, co ma sprzyjać zjednoczeniu wyspy), Gruzja; Rosja zadekretowała 3 religie państwowe: prawosławie, islam i judaizm;
- protestantyzm i anglikanizm – Norwegia, Dania, Islandia, Finlandia (formalnie nie wyznaczyła religii państwowej), Wielka Brytania (Kościół Anglii oraz Kościół Szkocji), kilka kantonów szwajcarskich;

a w grupie pozostałych religii:

- judaizm – Izrael;
- islam – 24 państwa;
- buddyzm – Bhutan, Mjanma (d. Birma), Kambodża, Tajlandia.

Obecnie tylko 3 państwa są teokracjami (władza sprawowana bezpośrednio lub pośrednio przez duchownych) – Watykan, Iran i Afganistan (po ponownym przejęciu władzy przez Talibów w 2021 r.), a dawniej – Nepal, Japonia oraz Chiny.

Przedstawione rozważania mają znaczenie przy ocenie przesłanek pytania obywateli o wyznawaną religię w trakcie spisów powszechnych. Należy zauważyć, że istnieją państwa zdominowane przez chrześcijan, ale całkowicie świeckie, z systemem rozdziału państwa i religii w postaci tzw. separacji wrogiej (Francja). Skutkuje to nie tylko brakiem znaczków o tematyce religijnej, ale także pytania spisowego o wyznawaną religię.

(2001) Szwajcaria, całość pocztowa z okolicznościowym rysunkiem z szopką i analogicznym stemplem z nazwą **Betlejem**. Nie jest to koperta FDC, gdyż nie ma takiej adnotacji, a znaczek wyemitowano miesiąc przed wysłaniem listu.

W **szwajcarskim spisie** z końca 2010 r. w pytaniu o przynależność do wspólnoty religijnej wskazano 12 możliwości wyboru: 7 wyznań chrześcijańskich, 4 inne religie oraz pozycję do samodzielnego wpisania. Według tych danych struktura społeczeństwa Szwajcarii pod względem religijnym jest następująca:

- katolicyzm 35,9%,
- protestantyzm 23,8%,
- inne chrześcijańskie 5,9%,
- islam 5,4%,
- judaizm 0,3%,
- inne wyznania 1,4%,
- bez religii 26,0%,
- brak danych 1,4%.

Liechtenstein jest minipaństwem (39 tys. mieszkańców w 2019 r.), protektoratem Szwajcarii (m.in. od 1921 r. walutą kraju jest frank szwajcarski). Jest wymieniony w grupie państw wyznaniowych, ale obecnie wyznania niekatolickie skupiają już ponad ¼ mieszkańców (udział katolików wynosi 73,4%).

(1975 i 1985) Liechtenstein jest jednym z państw najdłużej wydającym znaczki bożonarodzeniowe. Czyni to stosunkowo regularnie od 1957 r., mimo niewielkiej populacji i tym samym także liczby znaczków wydanych w ciągu roku. Zwykłym emisjom oraz FDC towarzyszą specjalne karty z naklejonym znaczkiem, tytułem emisji oraz stemplem okolicznościowym (w odróżnieniu od niemieckich ETB nie zawierają szerszego opisu).

Ad. 3. Dzieła sztuki reprodukowane na znaczkach o narodzinach Jezusa

Walory artystyczne emisji znaczków bożonarodzeniowych są uzasadnieniem dla pokazania wybranych dzieł wielkich mistrzów, poświęconych wydarzeniom w Betlejem.

Nie zaczniemy tej części prezentacji od wielkiego mistrza malarstwa, ale od niemal współczesnego artysty rzeźbiarza. Za wykonanie drewnianego ołtarza do kaplicy w Oberndorf k. Salzburga Hermann Hutter otrzymał w 1915 r. honorarium odpowiadające dzisiejszej wartości 5 tys. euro. Oberndorf jest miejscem, w którym po raz pierwszy wykonano kolędę „Cicha noc” podczas pasterki w 1818 r. (słowa J. Mohr, melodia F. X. Gruber).

(1968) Austria, koperta FDC ze znaczkiem bożonarodzeniowym związanym ze 150-leciem kolędy „Cicha noc”. Na stemplu pokazano autorów kolędy oraz kaplicę. List przewieziono balonem (tzw. poczta balonowa jest jednym z działów filatelistyki), a liczbę nadanych przesyłek w danej chwili pokazuje numerator.

Austria jest krajem znanym z kultu maryjnego. W rundzie spisowej 2010 nie dokonała spisu powszechnego. Według szacunków z 2018 r. katolicy stanowili 57,0% społeczeństwa, prawosławni 8,7%, muzułmanie 7,9%, ewangelicy 3,3%, pozostali wyznawcy religii oraz osoby bez wyznania (w tym ateści) 23,1%.

Wydarzenia polityczne powodują, że struktura wyznaniowa społeczeństw może się zmieniać stosunkowo szybko i niekiedy nowe dane, dotyczące lat 2014-2018, mogą okazać się nieaktualne. W Austrii powoli wzrasta liczba muzułmanów (podobnie w Niemczech, Holandii, Wielkiej Brytanii, Szwecji), natomiast odwrotnie było w **Mjanma**, gdzie udział muzułmanów – według ostatnich danych spisowych (2014) wynoszący 4,3% – mógł się obniżyć nawet dwukrotnie (uchodźcami z kraju byli Rohingowie). W Mjanma status religii państwowej ma buddyzm, a udział jego wyznawców wynosił 87,9%. Także w **Syrii**, w efekcie wojny domowej, znacznie zmalała liczba chrześcijan, szacowana wcześniej na 10% społeczeństwa.

Betlejem i wielcy mistrzowie malarstwa

Giotto di Bondone (1266-1337) jeszcze przez współczesnych był uważany za ojca malarstwa. Dante w „Czyśćcu” pisał, że Giotto jest na ustach wszystkich. Mieszkańcy Florencji zauważali, że Giotto przemienił „grecki” sposób malowania na nowoczesny.

Dwa fragmenty fresków ściennych w kaplicy Scrovegni w Padwie (1303-1305).

Tematyka sakralna zdecydowanie dominowała w twórczości pierwszych mistrzów malarstwa europejskiego. Wcześniej doktryna katolicka zabraniała przedstawiania wizerunków świętych. Gdy zmieniło się podejście do malowania postaci powstał potężny popyt na wypełnianie ołtarzy i ścian kościołów obrazami. Również szlachta i mieszczaństwo zaczęły zamawiać obrazy, co sprzyjało rozwojowi techniki malarskiej. We Włoszech początkowo dominowało malarstwo ścienne – freski w kościołach i kaplicach. Z czasem zostało uzupełnione o obrazy malowane na deskach, a dopiero w XV w. upowszechniło się malarstwo sztalugowe, które przeniknęło do Włoch głównie z Niderlandów i Niemiec. W kolejnych wiekach istotnym zmianom ulegał styl malarski – widzenie perspektywy, kompozycja, kolorystyka, światło, anatomia i dynamika postaci.

Każdy uznany malarz miał w swoim dorobku wiele dzieł o tematyce bożonarodzeniowej, co oznaczało różne warianty obrazów na ten sam temat. Za szczególnie cenne powszechnie uważa się dzieła starych mistrzów. Dlatego w dalszej części opracowania skoncentrujemy się na nich, przedstawiając niewielki wybór z tysięcy znaczków wydanych na ten temat. Dominują 3 tytuły obrazów związanych z wydarzeniami w Betlejem: narodziny Jezusa (*nativity*), pokłon Trzech Króli (*adoration of the Magi*), pokłon pasterzy (*adoration of the shepherds*). Warto zwrócić uwagę na znaczne różnice artystycznych wizji stajenki – od grotu, przez przewiewną wiatę i typowo europejską szopę do niemal wystawnego murowanego pałacu.

Fresk malarza szkoły weneckiej z XV w., zauważalny jest wpływ stylu Giotta.

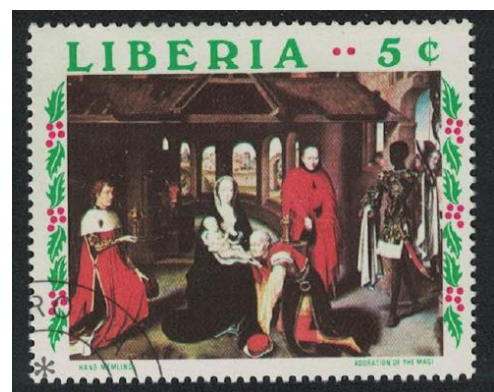
Malarz flamandzki zidentyfikowany jako Robert Compin (1379-1444), Musée de Dijon.

Konrad Witz (1400-1455), malarz niemiecko-szwajcarski, Art Museum, Genewa.

Hans Memling (1430-1494), część tryptyku, Prado, Madryt.

Inny tryptyk tego mistrza „Sąd ostateczny” znajduje się w Muzeum Narodowym w Gdańsku, a kopia w gdańskim kościele Mariackim.

Sposób komponowania obrazu i duża statyczność postaci różniły malarstwo środkowo- i północnoeuropejskie od włoskiego wczesnego renesansu. Podobnie jak Giotto, przedstawicielem szkoły florenckiej był Fra Filippo Lippi. W wieku 18-19 lat do jego pracowni przystąpił Sandro Botticelli, który z kolei był inspiracją i być może nauczycielem Michała Anioła. Malarstwo Botticellego zostało ponownie odkryte w XIX w. i wywarło wpływ na twórców okresu secesji. Zaznacza się istotna zmiana w strukturze tematycznej dzieł – tematy sakralne stanowią już ich mniejszość. Najsztywniejszymi dziełami Botticellego są „Święto wiosny” i „Narodziny Wenus”.

Fra Filippo Lippi (1406-1469),
Gemäldegalerie, Berlin.

Sandro (Alessandro) Botticelli (1445-1510),
Galeria Uffizi, Florencja.

Różna kompozycja obrazu na znaczku i przede wszystkim odmienna jego kolorystyka utrudnia rozpoznanie, że znaczki zawierają to samo dzieło. Bardzo rzadko znaczki obejmują pełen obraz, dzieło jest niemal zawsze przycinane (kadrowane) przez projektanta, czasem pokazywany jest tylko niewielki jego wycinek. Kolorystyka nie zależy najczęściej od projektanta znaczka, ale od przygotowania do druku i jakości maszyn drukarskich. Wierniejsze kolory występują na znaczkach europejskich oraz z wysp karaibskich, natomiast zwykle gorsza jest jakość wydań krajów latynoamerykańskich oraz USA. Najgorszą jakością (papier, słaby kontrast, rozlane, przytłumione kolory) posiadają pozornie atrakcyjne wizualnie wydania szejkanatów arabskich oraz niektórych państw afrykańskich (np. Gwinei Równikowej).

Botticelli, National Gallery of Art, Waszyngton.

Kanon ukazywania postaci Maryi wypracowany przez Lippię jest powielany we wszystkich dziełach Botticellego.

Dużą brawurę kompozycyjną twórca wykazał w późnym dziele „Mistyczne narodziny”, National Gallery Londyn.

Lorenzo di Credi (projektant znaczka popełnił błąd w podpisie) (właściwie Lorenzo di Andrea d'Oderigo, 1459-1537), Galleria dell'Academia, Florencja.

Di Credi urodził się również we Florencji. Stąd widoczny jest wpływ Lippiego i Botticellego. Nie był ich uczniem, lecz Verrocchia (podobnie jak Leonardo da Vinci). Dzieła di Crediego znajdują się także w polskich muzeach (Kraków, Warszawa).

Andrea Mantegna (1431-1506), fragment środkowej części tryptyku, Galeria Uffizi, Florencja.

Tworzył w Padwie i w północnej części Włoch i stąd wynika styl odmienny od szkoły florenckiej.

Bawarski malarz Albrecht Dürer (1471-1528) odbył 2 podróże do północnych Włoch. Z grupy twórców włoskiego Quattrocenta (epoka malarska wczesnego odrodzenia – XV w.) zainspirowały go właśnie dzieła Mantegna oraz malarzy lombardzkich. Wykreował własny niepowtarzalny styl.

Poniżej prezentujemy 6 zaskakująco różnych znaczków wykorzystujących jedno dzieło, Galeria Uffizi, Florencja.

Osiągnięcia Quattrocenta zostały wykorzystane i zmodyfikowane w weneckiej szkole malarstwa XVI w. Do tego stylu zaliczamy m.in. Giorgione, ucznia G. Belliniego. Jest on łączony z Tycjanem i Tintoretto. Z kolei u Correggia krytycy sztuki dostrzegają inspirację obrazami Mantegny, zwłaszcza we freskach pokrywających obie kopuły katedry w Parmie.

Giorgione (Giorgio Barbarelli da Castelfranco, 1478-1510), National Gallery of Art, Waszyngton.

Przy okazji warto przytoczyć dane o **strukturze wyznaniowej USA**, są one ciekawe dla polskiego odbiorcy. System rozdziału państwa od religii, nazywany separacją czystą, różni się od separacji wrogiej we Francji. Dlatego poczta USA wydaje znaczki z motywami religijnymi. Pierwsza poprawka do konstytucji zakazała nadawania jakiegokolwiek religii statusu oficjalnego, a różne kościoły mają status instytucji użyteczności publicznej. W spisie powszechnym z 2010 r. zadano pytanie o rasę oraz – w przypadku ludności grupy hiszpańskiej – o szczegółowe pochodzenie, natomiast nie było pytania o wyznawaną religię. Inaczej było we francuskim spisie (2006) – nie mogło być pytań o rasę i o religię, a było jedynie pytanie o kraj urodzenia.

Według oszacowania z 2014 r. w USA dominowali protestanci 46,5% wyprzedzając kolejno przedstawicieli: katolicyzmu 20,8%, judaizmu 1,9%, mormonizmu 1,6%, innych odłamów chrześcijaństwa 0,9%, islamu 0,9%, Świadków Jehowy 0,8%, buddyzmu 0,7%, hinduizmu 0,7%, innych wyznań 1,8%. Niedeklarujący przynależności do jakiegokolwiek kościoła (w tym ateści) mieli udział 22,8%, a odmówiło odpowiedzi 0,6% badanej populacji.

Correggio (Antonio Allegri da Correggio, 1494-1534), Galeria Uffizi, Florencja i Gemäldegalerie Alte Meister, Drezno

U Correggia nowatorskie było widzenie źródła światła i operowanie światłocieniem. Zalicza się do późnego renesansu i stylu Cinquecento (obejmującego XVI w.).

Malarzem włoskim dostrzegającym zalety sztucznego oświetlenia był też Federico Barocci (Baroccio, Federico Fiori, 1535-1612). Zalicza się do malarzkiego nurtu manieryzmu, chociaż jego późne dzieła wskazują na barok.

Formularz spisowy **Nowej Zelandii** z 2006 r. zawierał propozycję dokonania wyboru z 6 religii i uzupełniająco dla chrześcijaństwa wybór z 7 pozycji (2 z nich to maoryskie wersje chrześcijaństwa – Ratana i Ringatu). Nowa Zelandia opublikowała już wyniki spisu rundy 2020 (z 2018 r.) i struktura przedstawia się następująco: chrześcijaństwo 37,3% (w tym katolicyzm 10,1%, anglikanizm 6,8%, prezbiterianizm 5,2%), hinduizm 2,7%, lokalne wierzenia maoryskie 1,3%, islam 1,3%, buddyzm 1,1%, inne religie 1,6%. Aż 48,6% osób określiło się jako bezreligijne, a 6,7% odmówiło odpowiedzi. Odsetek braku odpowiedzi jest wysoki – przypominamy, że w Szwajcarii wyniósł on 1,4%, a w USA 0,6%. Z kolei zdominowane przez wyznawców prawosławia, ściśle ze sobą współpracujące, **Serbia oraz Czarnogóra** w swoich formularzach spisowych przy pytaniu o religię wskazały konkretne artykuły z własnych konstytucji o prawie odmowy odpowiedzi na pytanie o wyznanie (spisy 2011). Mimo to, w tych krajach braki odpowiedzi były niższe (4,5% i 2,6%) niż w Nowej Zelandii.

Podobnie jak Federico Barocci, za przedstawiciela stylu manieryzmu uważany jest jemu współczesny El Greco (Domenikos Theotokopulos, 1541-1614), urodzony na Krecie należącej wtedy do Republiki Weneckiej. Obrazy malował na Krecie, w Wenecji, w Rzymie, ale najwięcej dzieł namalował w Hiszpanii. Stworzył styl odrębny, niepowtarzalny i łatwo rozpoznawalny. Postacie są wydłużone, pełne ekstazy, a często też cierpienia. Spuścizna obejmuje ok. 380 dzieł – zapomnianych i odkrytych na nowo na przełomie XIX i XX w. W tej liczbie mieści się kilkanaście obrazów z tematem pokłonu pasterzy oraz Trzech Króli. Nieco więcej płócien El Greco poświęcił św. Franciszkowi, z których jedno znajduje się w Muzeum Diecezjalnym w Siedlcach.

Prado Madryt. Inna, trudna do odróżnienia autorska kopia tego obrazu znajduje się w Metropolitan Museum w Nowym Jorku.

Antigua i Barbuda jest minipaństwem (104 tys. mieszkańców) prawdopodobnie z najdłuższą listą wyznań do wyboru na kwestionariuszu spisowym. Podano 22 pozycje i kolejną do wpisania przez respondenta. Inne małe kraje karaibskie w swoich formularzach także dały duże możliwości wyboru.

Na północy Europy, w Niderlandach działał malarz, który wypracował niepowtarzalny własny styl, całkowicie odmienny od twórczości innych mistrzów europejskich i flamandzkich, Pieter Bruegel Starszy (1525-1569, początkowo sygnował dzieła jako Brueghel). Znanych jest jedynie 40 jego obrazów i 3 grafiki (jedna z nich znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie). Jego naśladowcami i kopistami (lecz nie uczniami) byli dwaj synowie (w tym Pieter Brueghel Młodszy), dwaj wnukowie oraz prawnuk.

National Gallery, Londyn.

Pieter Bruegel Starszy był piewą plebejskości, malarzem pospólstwa i chłopów. Stosował karykaturę, groteskę, ale można doszukać się sympatii do wszystkich osób ze zbiorowisk, których wspólny portret tworzył w swych dziełach. Szlachetnych rysów nie nadał również postaciom z Pokłonu Trzech Króli. Obrazy zawierają mnóstwo szczegółów, zwłaszcza takie dzieła, jak „Wieża Babel” i „Przysłowia niderlandzkie” (na jednym obrazie Bruegel umieścił postacie, przedmioty i sytuacje ilustrujące 118 przysłów).

Okres twórczości Bruegla był podobny jak Federica Barocci i El Greca. Przy tak odmiennych stylach jest jeszcze jedno podobieństwo – występowanie pewnych relacji z hiszpańskimi Habsburgami. Barocci nie opuszczał Włoch, ale otrzymał zamówienie na kilka obrazów od króla Hiszpanii Filipa II (syna cesarza Karola V, o którym była mowa w 2. części opracowania o spisach). Z kolei El Greco mieszkał w Hiszpanii przez większość życia, bardzo usilnie zabiegał o zamówienia królewskie, ale Filip II zlecił mu namalowanie jedynie 2 obrazów. Barocci nie ukrywał w obrazach żadnych dodatkowych treści, natomiast Bruegel dawał wyraz zaangażowania politycznego. W swoich wieloznacznych dziełach przemycił sprzeciw wobec ucisku w Niderlandach oraz krytykę rządów hiszpańskich. Ocenia się, że podatki pobrane z Niderlandów finansowały połowę wydatków imperium hiszpańsko-habsburskiego. Już po śmierci Bruegla wrzenie społeczne doprowadziło do powstania chłopskiego na północy kraju, kilkunastu buntów miejskich, a następnie secesji dzisiejszej Holandii.

Jedyny obraz wielkiego mistrza malarstwa dotyczący spisu ludności w Betlejem i narodzin Jezusa wyszedł spod pędzla P. Bruegla. Jego syn Pieter Breughel Młodszy stworzył kopię obrazu ojca uznawaną również za cenne dzieło sztuki. Jedynie poczta belgijska wydała bożonarodzeniowy znaczek z niewielkim fragmentem obrazu. Dlatego obok przedstawiamy jego pełną kopię.

(1969) Pieter Bruegel Starszy, „Spis ludności w Betlejem”, Muzeum Sztuk Pięknych, Bruksela.

Betlejem jest tu ukazane metaforycznie. W zimowych realiach typowej wioski flamandzkiej zjawia się na osiołku brzemienne Maryja, a przed nią idzie Józef. Nikt nie zwraca na nich uwagi. Wieniec zawsze wskazywał gospodę, która tu służy także jako punkt spisu ludności. Mieszkańcy wsi i okolic gromadzą się jednak nie tylko dla dokonania spisu, ale także zapłaty podatku. Ludzie w oknie odbierają monety i odnotowują to w księgach. Oba te elementy były w dawnych wiekach ze sobą ściśle powiązane. Typową praktyką było wynajmowanie pomieszczenia na biuro poborcy podatkowego, a zawieszona tablica z habsburskim dwugłowym orłem ukazuje w czyim imieniu podatki były zbierane. To jedyne arcydzieło malarstwa światowego uwieczniające nie tylko spis w Betlejem, ale jakkolwiek spis ludności.

Najbardziej znanym malarzem flamandzkim jest Peter Paul Rubens (1577-1640). Podobnie jak Bruegel tworzył w Antwerpii i należał do cechu malarzy w Antwerpii (gildii św. Łukasza), ale urodził się 8 lat po śmierci Bruegla. Wpisuje się w styl barokowy; specyficzny charakter jego dzieł określa się zwykle jako zmysłowy, wybujały, żywiołowy i dynamiczny. Eksponował obfite, nagie ciała, oczywiście poza sztuką sakralną i zamówionymi portretami.

Przypisuje się mu aż 2000 dzieł, z czego kilkanaście dotyczy narodzin w Betlejem. Poniżej przedstawiamy obrazy Rubensa z typowymi motywami religijnymi – pokłon pasterzy oraz przybycie Mędrców ze Wschodu.

Gujana – Pinacoteca Civica, Fermo (Włochy), pierwsza wersja znajduje się w Ermitażu (Sankt Petersburg). Obraz powstał w początkowym etapie twórczości Rubensa, gdy przez kilka lat pracował w Rzymie i Mantui. Po raz pierwszy udał się do Rzymu, aby podziwiać operowanie światłocieniem przez Correggia, stąd widać inspirację ukazaniem uprzednio obrazem (grafik znaczka Paragwaju uciął jego górną część).

Turks i Caicos (bryt.) – King's College Chapel, Cambridge. Obraz powstał 25 lat później; oryginalne barwy są żywsze.

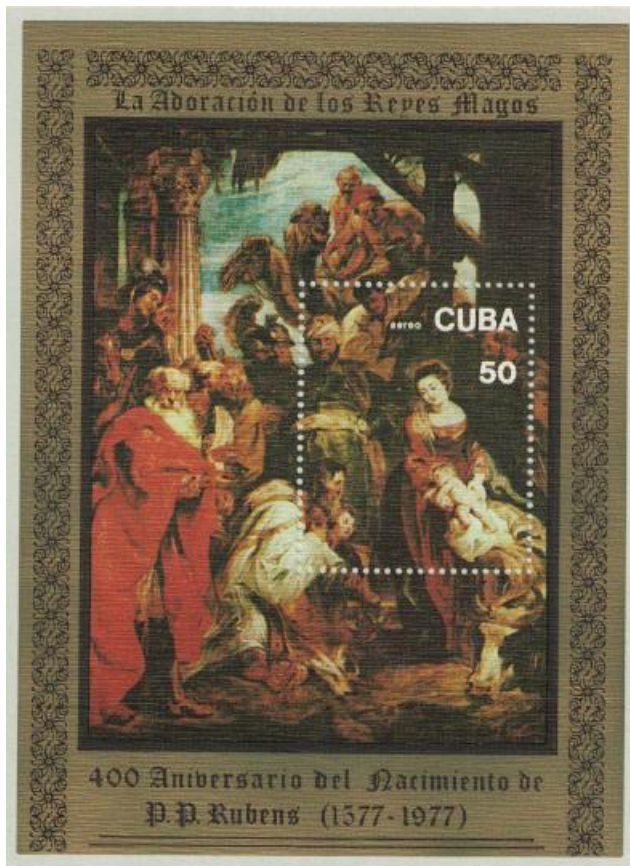
Obraz na znaczku Czadu jest lustrzanym odbiciem fragmentu oryginału. Królewskie Muzeum Sztuk Pięknych, Bruksela.

Paragwaj – Prado, Madryt. Sposób ukazywania postaci przez Rubensa na kolejnych obrazach z pokłonem Trzech Króli jest bardzo podobny.

Na historię i rozwój **Paragwaju** bardzo duży wpływ miał katolicyzm. Podobnie jak większość państw Ameryki Południowej, Paragwaj był kolonią hiszpańską od XVI w. do początków XIX w., ale w latach 1631-1767 istniała tzw. Republika Guarani, w której władza była sprawowana przez Jezuitów (ukazuje to nagrodzony Oscarami film „Misja”). Dominacja katolicyzmu jest w tym kraju również obecnie silniejsza niż w krajach sąsiednich. Dane spisu powszechnego z 2002 r. ukazują następującą strukturę wyznaniową: katolicy – 89,6%, protestanci – 6,2%, inni chrześcijanie - 1,1%, inne religie i brak deklaracji – 1,9%, bezreligijni – 1,1%.

5 emisji z monumentalnym obrazem z 1624 r. (4,5 m x 2,3 m), Królewskie Muzeum Sztuk Pięknych, Antwerpia.

Długa zwierzchność hiszpańskich Habsburgów (a następnie Habsburgów austriackich) nad południowymi Niderlandami wpłynęła na obecną strukturę religijną Belgii, odmienną niż Holandii, w której zaznaczyła się silniej reformacja i kalwinizm. W dodatku część tego terytorium nie znajdowała się we władaniu Habsburgów, ale stanowiła posiadłość kościelną aż do czasów Rewolucji Francuskiej (Biskupstwo Leodium – Liège).

W krajach Beneluxu w rundzie spisowej 2010 nie zadawano pytania o wyznanie. W świetle szacunku z 2009 r. **w Belgii** katolicy stanowili 50,0% społeczeństwa, protestanci i inne odłamy chrześcijaństwa 2,5%, muzułmanie 5,0%, Żydzi 0,4%, buddyści 0,3%, ateści 9,2%, a jako bezreligijne określiło się 32,6% osób. **W Holandii** katolicy stanowili w 2017 r. 23,6%, protestanci 14,9%, muzułmanie 5,1%, inne wyznania 5,6%, bezreligijni i ateści 50,7%. Natomiast w społeczeństwie **Luksemburga** w 2010 r. katolicy mieli udział 70,4%.

Wśród niderlandzkich malarzy, którzy tworzyli początkowo we Włoszech podpatrując włoskich mistrzów był też Gerrit (Gerard) van Honthorst (1592-1656). Z perfekcją stosował efekty świetlne przy użyciu niewidzialnego źródła światła. Galeria Uffizi, Florencja.

W świetle wielu opinii, wśród malarzy, którzy terminowali w pracowni Rubensa, najwybitniejszym był Antoon van Dyck (1599-1641). Ostatnie 9 lat życia spędził w Anglii pracując dla króla Karola I i otrzymując od niego szlachectwo (dlatego bardziej znany jest jako Anthony van Dyck). Ołtarz kościoła w Dendermonde (Flandria).

Płodność artystyczna Rubensa ustępuje pracowitości malarza baroku z dorobkiem 5000 obrazów, który zyskał przydomek *Luca szybko malujący*. Luca Giordano (hiszp. Lucas Jordan, 1634-1705) tworzył także kopie obrazów m.in. Rubensa. Gwinea Równikowa wydała na znaczkach ten sam obraz w odstępie 2 lat. Jest to lustrzane odbicie oryginalnego dzieła.

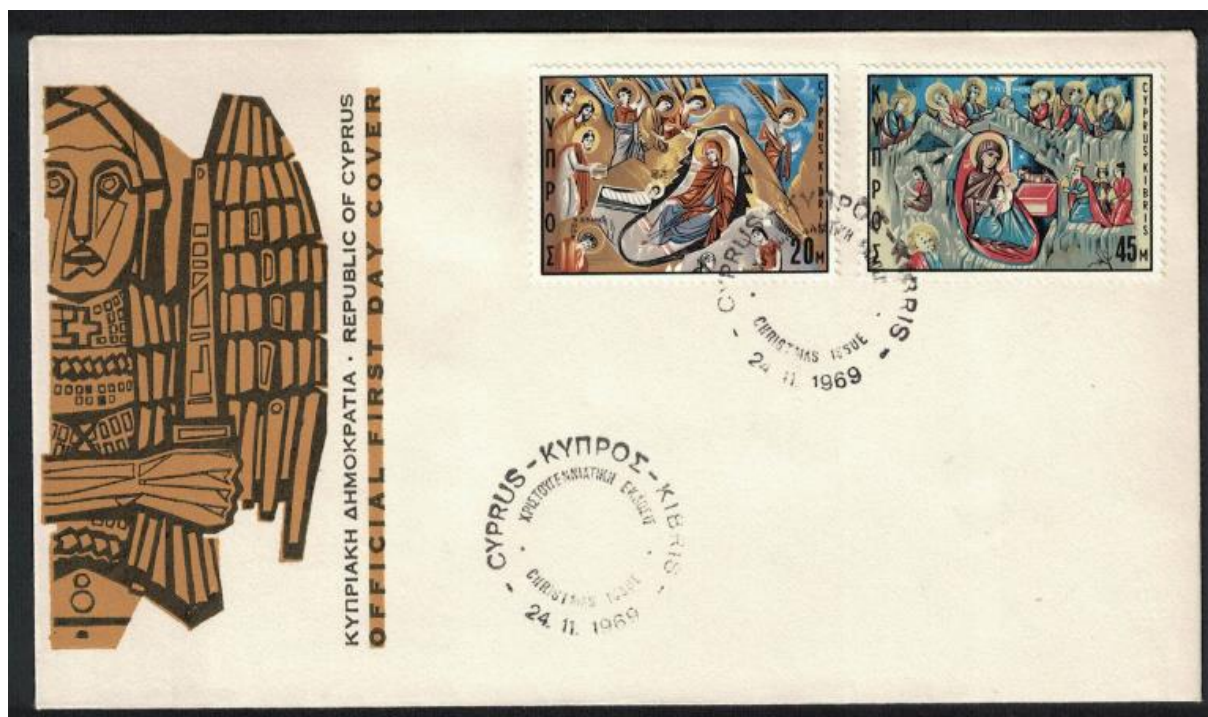

Francesco Solimena (1657-1747) był przedstawicielem późnego baroku, a jego dzieła cechował dynamizm oraz ostre efekty światłocieniowe. Dopiero po przemianach politycznych Poczta Polska zaczęła wydawać wiele znaczków o tematyce religijnej. Muzeum Porczyńskich, Warszawa.

Bracia Le Nain (Antoine, Louis, Mathieu) tworzyli zwykle wspólne dzieła. Różnią się one od typowego baroku, zaliczają się do realizmu francuskiego. Dzieło, którego autorem jest Louis le Nain (1593-1648) przypomina późniejszy styl klasycystyczny, a nawet francuski akademizm. National Gallery, Londyn.

Przedstawione obrazy powstały w kręgu kultury Zachodu – katolicyzmu oraz protestantyzmu. Odmienny sposób ukazywania narodzin Jezusa obowiązuje w kościołach wschodnich. Wyznaczają go mozaiki Bizancjum oraz m.in. wzór ikonostasu wypracowany przez Andrieja Rublowa, to standard trwały do dziś.

Bożonarodzeniowe FDC Cypru z 1969 r. (czyli 5 lat przed podziałem wyspy) z malowidłami z XII i XIV w.

Cypr zalicza się do grupy państw wyznaniowych. Od chwili niepodległości uzyskanej od Brytyjczyków w 1960 r. do śmierci w 1977 r. jego prezydentem był arcybiskup Makarios III. Cypr nie był jednak teokracją, gdyż administracja oraz rząd nie były podporządkowane Cypryjskiemu Kościołowi Prawosławnemu. Po podziale wyspy niemal wszyscy Turcy cypryjscy znaleźli się na północy wyspy. Dlatego w **Republice Cypryjskiej** wyraźnie dominują wyznawcy prawosławia. Formularz spisowy z 2011 r. wymieniał 6 wyznań, w tym 3 chrześcijańskie kościoły wschodnie (prawosławie, Kościół Armeński i Maronici), oraz: protestantyzm/anglikanizm, katolicyzm, islam. Ostatnia pozycja była do wpisania. Wyniki spisu ukazały następującą strukturę religijną: prawosławni 89,1%, katolicy 2,9%, protestanci/anglikanie 2,0%, muzułmanie 1,8%, buddyści 1,0%, inne wyznania 1,4%, bezreligijni i ateści 0,6%, brak odpowiedzi 1,1%. Mniejszości religijne dominują wśród ludności napływowej.

W sąsiedniej **Grecji** wyznanie nie było przedmiotem badania spisowego w 2011 r. i dlatego szacunki z 2015 r. są mało precyzyjne. Liczbę wyznawców prawosławia szacuje się na 81-90%, islamu na 2%, innych wyznań na 3%, a udział osób bez religii mieści się w szerokim przedziale 4-15%.

Historycznie prawosławne były dawne tereny Rosji. Po rozpadzie Związku Radzieckiego cerkiew się odradza, ale cały obszar poradziecki jest silnie zlaicyzowany. Jedynie na **Białorusi** według szacunku z 2011 r. wyznawcy prawosławia przeważali nad niewierzącymi – 48,3% wobec 41,1% (katolicy mieli udział 7,1%). Znacznie niższe są odsetki osób wierzących na Ukrainie oraz w Rosji, ale oszacowania są obarczone dużym błędem. Pytanie o wyznanie nigdy nie znalazło się w formularzach spisowych w tych krajach. Obecnie wydawane są jednak znaczki o tematyce religijnej.

Istnieją 3 grupy państw, które nie wydają znaczków poświęconych narodzinom w Betlejem:

1. Z dominacją wyznań niechrześcijańskich. Są to głównie państwa azjatyckie i północnoafrykańskie.
2. Komunistyczne i totalitarne, zwalczające każdą religię.
3. Przestrzegające ściśle prawnego systemu rozdziału państwa i religii.

Ad 1. Przedstawiony przegląd znaczków pokazał, że wiele krajów rozwijających się z Azji i Afryki wydaje dużo emisji z malarstwem sakralnym i tematyką religijną. Nie jest to zaskakujące, gdyż te wydania cieszą się zainteresowaniem nabywców europejskich i amerykańskich, co powoduje zauważalne wpływy do budżetu. Takie znaczki rzadko znajdują się w obrocie pocztowym emitenta i z tego powodu przez dużą część filatelistów są traktowane jako pozapocztowe i niewłączane do kolekcji. Dotyczy to m.in. szejkanatów arabskich, które na początku lat 70. XX w. (przed pierwszym zwiększeniem cen ropy naftowej, co pozwoliło później na rezygnację z tej formy dochodu) zalewały rynek masowo wydawanymi kolorowymi znaczkami tematycznymi. W latach 1964-1972 szejkanat Adżman (Ajman) wydał ponad 1150 znaczków bez uzasadnionych potrzeb pocztowych, a szejkanat Szardża (Sharjah) ponad 1000. Podobnie było z innymi szejkanatami (Dubai, Ras al. Khaima, Umm

al Qiwain, Fujeira, Manama), których emisji następnie zaniechano, zastępując je znaczkami Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Dotyczyło to wtedy także niektórych innych państw arabskich (Katar, Bahrajn, Oman, Jemeńska Republika Arabska, Królestwo Jemenu). Obecnie takie komercyjne emisje wychodzą w biedniejszych krajach muzułmańskich Afryki, w których niemal nie ma chrześcijan (Somalia, Dżibuti czy Mauretania, która jest jedynym obok Iranu państwem muzułmańskim mającym w nazwie określenie „Republika Islamska”). Drugą grupę tworzą kraje, w których przeważają muzułmanie, ale nie dominują (Mali, Niger, Czad). Podobną politykę mają też buddyjskie (zwykle zlaicyzowane) państwa Dalekiego Wschodu (Laos, Kambodża, Mongolia).

Takich wydań nie realizują duże i bogate kraje muzułmańskie, ale wyjątki pojawiły się np. w Iranie (1992) oraz w Zjednoczonej Republice Arabskiej (1967; akronim ZRA oznaczał unię Egiptu i Syrii w latach 1958-1961, a do 1971 r. nazwę Egiptu). **W Egipcie** chrześcijanie (głównie koptyjscy) stanowili kilkanaście procent ludności (10% wg szacunku z 2015 r.), natomiast **w Iranie** tylko 0,2%. Irańczycy upamiętnili na znaczku narodziny Jezusa Syna Maryi (Isa Ibn Marjam), czyli zapowiedzianego Mesjasza oraz najważniejszego proroka, zaraz po Mahomecie. Maryja to jedyna kobieta wymieniona z imienia w Koranie. W Koranie związek narodzin Jezusa z Betlejem oraz spisem ludności nie istnieje, gdyż na miejsce narodzin wskazuje jedyny wers *I poczęła go, i oddaliła się z nim w dalekie miejsce*.

Ad 2. System wprowadzony w Związku Radzieckim był wzorowany początkowo na ustawach francuskich. Z czasem stał się represyjny wobec wyznawców wszystkich religii. Skala zwalczania religii w totalitaryzmach azjatyckich była większa (Mongolia, KRLD, Wietnam, Chiny), a treści religijne nie były powielane, nawet gdy pochodziły z uznanych dzieł artystycznych. Mniejsze represje były w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, ale i tu nie spotykamy ani znaczków o tematyce religijnej, ani analogicznych pytań spisowych. Szukanie źródeł dewiz, zwłaszcza po rozpadzie ZSRR, spowodowało, że Kuba i Korea Północna zaczęły emitować znaczki z dziełami sztuki sakralnej, podobnie jak wcześniej czyniły to szejkanaty arabskie.

Polska również ograniczała rolę religii w życiu publicznym, unikając znaczków o treści religijnej. W seriach znaczków z zabytkami różnych miast zwykle nie eksponowano kościołów. Przed latami 70. XX w. jedyne emisje dotyczyły odrestaurowanego ołtarza Wita Stwosza (znaczek z 1956 r. i 7-znaczkowa seria z 1960 r.) i osiągnięć polskiej archeologii na terenie klasztoru i katedry koptyjskiej w Faras w Egipcie (8 znaczków, 1970).

W 1966 r. władze zorganizowały uroczyste obchody milenium naszego kraju unikając akcentowania, że jest to 1000 lat chrztu Polski. Seria 4 znaczków nosiła tytuł 1000 lat państwa polskiego (flaga i godło). Także 3 inne państwa upamiętniły to wydarzenie. Interesujące jest poniższe porównanie symboli państwowych i religijnych.

(1966) Polska, USA i Brazylia.

Brazylia jest 6. państwem świata według liczby mieszkańców oraz 1. krajem pod względem liczby katolików. Dzieje się tak pomimo znacznie mniejszego odsetka katolików niż w sąsiednim Paragwaju, o czym uprzednio pisaliśmy. Według danych ze spisu w 2010 r. struktura wyznaniowa tego kraju była następująca: rzymscy katolicy – 64,4%, inni katolicy – 0,4%, protestanci – 22,2%, pozostali chrześcijanie – 0,7%, spirytyści – 2,2%, inni – 1,4%, bezreligijni – 8,0%, brak odpowiedzi – 0,4%.

Aż 6-znaczkową serię wydał Watykan. Należy przypomnieć, że Watykan jest jedną z 3 współczesnych teokracji.

W latach 70. i 80. XX w. emisje z dziełami sztuki sakralnej ukazywały się w Polsce co kilka lat i nie miały charakteru bożonarodzeniowego.

(1976) Gotycka rzeźba „Piękna Madonna z Wrocławia” (ok. 1410). Muzeum Narodowe, Warszawa.

(1985) Wystawa filatelistyczna w Rzymie. Obraz z pracowni Sandro Botticellego. Muzeum Narodowe, [Wrocław](#).

Ad 3. Francuski model rozdziału państwa i religii (separacja wroga) wywodzi się z okresu rewolucji francuskiej (1789-1795), przywrócony został w pełni w 1905 r., gdy ustawowo skodyfikowano rozdział kościoła i państwa. Instytucje publiczne nie mogą nawiązywać do jakiegokolwiek religii i pilnują przestrzegania tradycji sekularyzmu przez innych. Nie są więc też wydawane znaczki z motywami religijnymi, z wyjątkiem znanych zabytków architektury sakralnej.

Od 150 lat (spisu powszechnego z 1872 r.) Francja nie gromadzi oficjalnie danych na temat przynależności religijnej. Ustawa z 1872 r. zakazująca władzom państwowym gromadzenia danych dotyczących pochodzenia etnicznego lub przekonań religijnych osób została potwierdzona przez ustawę z 1978 r. podkreślającą zakaz gromadzenia lub wykorzystywania danych osobowych ujawniających rasę, pochodzenie etniczne oraz poglądy polityczne, filozoficzne lub religijne danej osoby.

Pomimo zakazu gromadzenia danych o poglądach religijnych prowadzono badania umożliwiające bardzo ogólne oszacowania. **Struktura wyznaniowa Francji** była następująca (2015): chrześcijanie (głównie katolicy) 63-66%, muzułmanie 7-9%, buddyści 0,5-0,75%, żydzi 0,5-0,75%, inne wyznania 0,5-1,0%, brak religii 23-28%.

(1964) Madonna z Dzieciątkiem na witrażu katedry Notre Dame w Paryżu. Chociaż przez kilkadziesiąt lat Francja wydawała po kilka znaczków rocznie z dziełami sztuki (w dużym formacie, jak obok), w tym kilka z witrażami i freskami kościelnymi, to jest to jedyny znaczek francuski o tematyce maryjnej.

Istnieją kraje wzorujące się na Francji w zakresie roli religii w sferze publicznej. Jest to np. **Meksyk**, który jednak gromadzi dane o strukturze wyznaniowej obywateli. W spisie powszechnym z 2010 r. pytanie to miało charakter otwarty, respondenci wpisywali wyznanie. Przynależność do wyznania rzymskokatolickiego zadeklarowało 82,7% obywateli. Pozostali to: zielonoświątkowcy – 1,6%, Świadkowie Jehowy – 1,4%, inne kościoły ewangeliczne – 5,0%, inne religie – 1,9%, bezreligijni – 4,7%, brak odpowiedzi – 2,7%.

Na 118 państw uwzględniających to zapytanie w swoich spisach rundy 2010, w 20 krajach miało ono charakter otwarty. Oprócz Meksyku były to m.in. Brazylia, Filipiny, Tajlandia, Wietnam, Węgry i Serbia. Chorwacja określiła to pytanie niemal otwarte dając 4 możliwości wyboru: katolicyzm, inne (wpisać), ateizm, brak deklaracji. Podobnie zrobiła Estonia: luteranizm, prawosławie, inne (wpisać). Znaczna większość państw wymieniała mniej niż 10 wyznań, w tym otwarty wybór, albo zamknięta pozycja „inne”. Jak zaznaczono, kraje karaibskie umożliwiały najszerszy wybór, a w przypadku ich niewielkich populacji niektóre opcje mogły dać pusty zbiór odpowiedzi.

W Polsce w NSP 2021 pytanie sformułowano następująco: do jakiego wyznania religijnego (kościół lub związek wyznaniowego) Pan(i) należy?

- należą do wyznania:
  - Kościół Rzymskokatolicki (Kościół Katolicki – obrządek łaciński)
  - Kościół Prawosławny
  - Świadkowie Jehowy
  - Kościół Ewangelicko-Augsburski
  - Kościół Greckokatolicki (Kościół Katolicki – obrządek bizantyjsko-ukraiński)
  - Kościół Zielonoświątkowy
  - Kościół Starokatolicki Mariawitów
  - inne (podać jakie)
 (słownik wyznań z możliwością otwartego zapisu tekstowego)
- nie należą do żadnego wyznania
- nie chcą odpowiadać na to pytanie.

O wyznaniu pytano także w wielonarodowej **Polsce międzywojennej w 1931 r.** Wyniki były interesujące, gdyż nie zawsze deklarowany język ojczysty odpowiadał oczekiwanemu. Rzadko się je publikuje, więc warto przytoczyć:

**TABL. 19. LUDNOŚĆ WEDŁUG WYZNANIA I JĘZYKA OJCZYSTEGO
W 1931 R.**

Wyznania	Ogółem	Język ojczysty							
		polski	ukraiński	ruski	białoruski	rosyjski	niemiecki	żydowski i hebrajski	inne i nie podane
w tysiącach									
Ogółem	31 915,8	21 993,4	3 222,0	1 219,6	989,9	138,7	741,0	2 732,6	878
Rz. kat.: obrz. łac.	20 670,1	20 333,3	12,6	12,9	77,8	1,9	118,5	—	113
obr. gr. kat.	3 336,2	487,0	1 676,8	1 163,8	2,3	0,9	0,3	—	5
Prawosławne	3 762,5	497,3	1 501,3	38,7	903,6	99,6	0,1	—	721
Ewangelickie ^a	835,2	219,0	6,7	0,5	0,5	0,7	598,9	—	8
Inne chrześcijańskie	145,4	55,1	23,2	2,7	4,2	35,0	15,9	—	9
Mojżeszowe	3 113,9	371,9	0,2	0,3	0,2	0,4	6,8	731,4	2
Inne niechrześcijańskie	6,8	4,4	0,1	0,1	1,0	0,1	0,0	—	1
Nie określone i nie podane	45,7	25,4	1,1	0,6	0,3	0,1	0,5	1,2	16

^a Wyznania ewangelickie: augsburskie, reformowane i unijne.

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 26.

***

Dane o strukturze wyznaniowej i liczbie wyznawców poszczególnych religii są publikowane dla wszystkich państw świata. Najczęściej pochodzą ze spisów powszechnych, czasami z baz urzędowych, sprawozdań poszczególnych związków wyznaniowych oraz badań o charakterze reprezentacyjnym. Niektóre państwa unikają jakichkolwiek oszacowań i wtedy przybliżone rozpoznanie dokonywane jest przez ekspertów (takie dane jednak nie są publikowane w źródłach statystycznych, a lukę zapewnia m.in. *CIA World Factbook*).

W niniejszym opracowaniu pokazano tylko małą część znaczków o tematyce bożonarodzeniowej wydanych na świecie. Wybór był autorsko ukierunkowany na znaczki ukazujące sztukę światową, zwłaszcza dzieła dawnych wielkich mistrzów malarstwa, z pominięciem artystów nowożytnych. Wyrażamy nadzieję, że dokonany wybór znaczków oraz faktografii można uznać za interesujący.

*Aby Święta Bożego Narodzenia
były Bliskością i Spokojem,
a Nowy Rok – Dobrym Czasem*

*życzą
K. I. Gałczyński oraz Zespół Urzędu
Statystycznego we Wrocławiu*

(2021)

OPRACOWANIE OKOLICZNOŚCIOWE

Urząd Statystyczny we Wrocławiu: p.o. Dyrektora Halina Woźniak; e-mail: sekretariatuswro@stat.gov.pl
Dolnośląski Ośrodek Badań Regionalnych: kierownik Agnieszka Ilczuk; e-mail: A.ilczuk@stat.gov.pl
Opracowanie merytoryczne: Leszek Cybulski; e-mail: L.Cybulski@stat.gov.pl
Wszystkie fotografie (skany) znaczków dotyczą walorów filatelistycznych ze zbiorów autora.